

कोरोना काळातील शिक्षण : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. व्ही. एच. भटकर राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जरुड, ता. वरुड, जि. अमरावती.

प्रस्तावना :-

दिनांक २० मार्च २०१९ पासून राज्यात कोरोनाचे सावट गडद व्हायला लागले. हळूहळू एक-एक करून सर्व महाविद्यालये, शाळा, कार्यालयांना टाळेबंदी घोषित करण्यात आली. शैक्षणिक सत्र संपायला मात्र चाळीस दिवस बाकी होते. म्हणजेच सन २०१९-२० सत्राची वर्ष अखेर मूल्यांकन प्रक्रिया तेवढी बाकी होती. त्यामुळे १९ मार्च पासून लॉकडाऊन लागल्यावर शाळा, महाविद्यालये बंद झाल्या, त्यावेळी शिक्षकांनी, विद्यार्थ्यांना, पालकांना आपले फारसे शैक्षणिक नुकसान झाले असे वाटले नाही. परंतु जसजशी covid-१९ ची परिस्थिती गंभीर होऊ लागली तसतशी सर्वांची काळजी वाढू लागली.

नवीन औपचारिक शिक्षणाच्या मार्गाची सुरुवात :-

कोरोनाच्या संकटाची भयानकता लक्षात आल्यावर राज्य आणि केंद्र सरकारने विविध प्रकारची पाऊले उचलण्यास सुरुवात केली त्यात विविध उपाययोजनांची भर पडली. यामध्ये प्रत्येक विभागांना दिशानिर्देश दिले गेले. शिक्षण विभागाने सुद्धा या संकटावर कशाप्रकारे मात करून मुलांचे शिक्षण सुरू राहिल यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करणे सुरू केले. यातूनच नवीन औपचारिक शिक्षणाच्या मार्गाचा जन्म झाला त्याचे नाव होते ऑनलाइन टिचिंग. शाळा, महाविद्यालये बंद पण शिक्षण सुरू या शीर्षकांतर्गत राज्याचे शिक्षण व परीक्षा कार्य सुरू केले. त्यामध्ये प्रामुख्याने

- १) अभ्यासमाला
- २) गोष्टीचा शनिवार
- ३) स्वाध्याय
- ४) देखो अपणा देश
- ५) शिकू आनंदे

यासारखे विविध ऑनलाइन कार्यक्रम सुरू झाले. शिक्षणाच्या प्रामुख्याने दोन पद्धती आहेत १) औपचारिक शिक्षण २) अनौपचारिक शिक्षण. या काळात मुलं औपचारिक शिक्षण घेऊ शकली नाहीत मात्र अनौपचारिक शिक्षण भरपूर प्रमाणात घेऊ शकलीत. अनौपचारिक शिक्षणामध्ये त्यांचे कुटुंब, निसर्ग, मित्र, तंत्रज्ञान यांच्या साहाय्याने मुलांच्या संकल्पना स्पष्ट होण्यास मदत झाली. तसेच रोजच्या दैनंदिन व्यवहारातून, त्यांच्या भावविश्वातून, दैनंदिन जगण्यातून त्यांना अनेक गोष्टी शिकता आल्या. अनेक गोष्टी आजपर्यंत त्यांनी कधीही करून बघितल्या नव्हत्या, त्या त्यांना करता आल्यात. औपचारिक शिक्षणामध्ये संख्यात्मक मूल्यमापन आणि गुणात्मक मूल्यमापन केल्या जाते. तसेच अनौपचारिक शिक्षणा मध्ये जर आपण बघितलं तर निरीक्षण क्षमता अतिशय जास्त प्रमाणात वाढीस लागल्याचे दिसून येते. सामाजिक, भावनिक व्यक्तिमत्त्व म्हणजे एकूणच विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास अनौपचारिक शिक्षणा मध्ये होतो. आपण असे म्हणू शकतो की कोरोना कालावधीत मुलांच्या औपचारिक शिक्षणात खंड पडला असेल परंतु मुलांचे शिक्षणच झाले नाही असे म्हणू शकत नाही. अनौपचारिक शिक्षणाच्या अनेक वाटा त्यांना शोधता आल्या.

ऑनलाइन शिक्षणाची गुणवैशिष्ट्ये :-

तंत्रज्ञानाचा उपयोग :-

सर्व वयोगटातील, स्तरावरील विद्यार्थ्यांना तंत्रज्ञानाचा उपयोग अतिशय छान पद्धतीने करता येऊ लागला. छोट्या छोट्या मुलांच्या हाती स्मार्टफोन आले. विद्यार्थ्यांना अतिशय सहज सोप्या पद्धतीने वापरता येऊ लागले. तंत्रज्ञान समजु लागल्यामुळे विविध माध्यमांचा उपयोग करून विद्यार्थी नवीन ज्ञान अवगत करून लागले. त्यांना शिकण्याच्या नवीन दिशा मिळाल्या, तंत्रज्ञानाचा अतिशय सहज वापर विद्यार्थी करू लागले.

ऑनलाइन स्पर्धा :-

विविध ठिकाणी विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या विषयातील ऑनलाइन स्पर्धा झाल्या. ऑनलाइन स्पर्धा झाल्यामुळे कुठल्याही भागातील विद्यार्थ्यांना आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय, विभागस्तरीय व जिल्हास्तरीय स्पर्धेमध्ये सहभागी होता आले. त्यांना त्यांची गुणवैशिष्ट्ये दाखवता आलीत. स्पर्धेतील विषयाचा व्हिडिओ करून तो ऑनलाइन सादर करायचा किंवा प्रत्यक्ष video calling नि सादरीकरण करायचे. यामुळे अतिशय ग्रामीण भागातील विद्यार्थी सुद्धा अशा स्पर्धेमध्ये प्रावीण्य मिळवू शकले. स्पर्धा परीक्षेची वेबिनार मालिका घेतल्या तसेच करिअर मार्गदर्शन सारख्या विषय अतिशय सोप्या पद्धतीने ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म वर हाताळले. त्यामुळे घर बसल्या मुलांना स्पर्धा परीक्षेचा अभ्यास, तसेच

विद्यार्थ्यांना घरच्या घरी करिअर मार्गदर्शनासाठी अनेक वेबसाइट उपलब्ध झाल्या की ज्या वेबसाईटवर जाऊन त्यांना सहज त्यांच्या स्वतःचे करिअर सुद्धा निवडून निवडता येत होते. त्यासाठी अनेक मार्गदर्शक उपलब्ध होते.

पाठयपुस्तक झाले जिवंत :-

पाठयपुस्तकामध्ये अनेक कविता, कथा, गाणी, माहितीपर लेख असतात. यांचे लेखक, कवी, संकलक असतात, या सर्वांना अतिशय जवळून विद्यार्थ्यांना या कालावधीत भेटता आले. अनेक शाळांनी ऑनलाइन टिचिंग मध्ये लेखक, कवी, शास्त्रज्ञ यांना ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवर बोलावून त्यांनी लिहिलेल्या कविता, कथा, लेख, गोष्टी यामध्ये कुठला भावार्थ दडलेला आहे हे त्यांच्याच तोंडून विद्यार्थ्यांना ऐकवले. विद्यार्थ्यांना सुद्धा मजा वाटत होती की, ज्यांच्या कविता, पाठ, गोष्ट आपण अभ्यासतो तेच व्यक्ती आपल्याशी संवाद साधत आहेत. त्या गोष्टी मागील त्यांची प्रेरणा काय? याविषयी लेखक विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करीत होते. या कालावधीत अनेक प्रकारचे विषय मांडले गेले. स्पर्धा परीक्षेचा विषय असेल, यासारखे विषय अनेक शैक्षणिक संस्थांनी ऑनलाइन रीतीने मांडणी केली.

शिक्षक, विद्यार्थी आंतरक्रिया :-

विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यात आंतरक्रिया घडून येण्याचे एकच माध्यम त्या काळात उपलब्ध होते ते ऑनलाइन पद्धतीचे. ऑनलाइन पद्धतीचे याचा अर्थ फक्त गुगल मीट, zoom app द्वारे विद्यार्थ्यांशी कनेक्ट न राहता अनेक लोकांनी व्हाट्सअप चा वापर करून, कॉन्फरन्स कॉल च्या माध्यमातून किंवा रेडिओ, दूरचित्रवाणी इत्यादी माध्यमातून आपल्या विद्यार्थ्यांशी आपल्याला कशा प्रकारे जुळून राहता येईल याचा विचार केला गेला. विद्यार्थी आणि शिक्षक यांचे शिकणे सुरू राहिले ते फक्त ऑनलाईन शिक्षणाच्या माध्यमातून.

शिक्षकांच्या व्यावसायिक कौशल्यात वाढ :-

Covid-१९ या काळात तंत्रज्ञानाचा वापर अतिशय जास्त प्रमाणात झाला तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याशिवाय शिक्षकांचे मुलांपर्यंत पोहोचणे अशक्यप्राय झाले होते त्यामुळे अनेक शिक्षक तंत्रस्नेही झाले ज्या शिक्षकांना फक्त मोबाईल संवादासाठी माहित होता त्या शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी विविध प्रकारच्या ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मचा माहिती करून घेतली आणि समजून घेतले त्यामध्ये ZOOM APP, google meet, web ex, you tube इत्यादीसारख्या ॲप्सचा वापर युट्युब यासारख्या प्लॅटफॉर्मचा वापर करण्यात आला तंत्रस्नेही बनणे म्हणजे शिक्षकांचा व्यावसायिक कौशल्यात वाढ होणे होय या काळात अनेक तंत्रस्नेही शिक्षकांनी तंत्रज्ञानाच्या मदतीने विविध मनोरंजक पूर्ण आणि परिणामकारक अशा पाठांची निर्मिती केली आणि ते पाठ व्हिडिओ स्वरूपात युट्युब वर टाकून त्याद्वारे मुलांना मुलांच्या शिक्षणात उपयोगी करण्यात आले तरी सुद्धा असे म्हणता येणार नाही न शंभर टक्के शिक्षक तंत्रस्नेही झाले अजूनही ही संख्या ५० टक्केच्या आसपासच आहे.

शिक्षक मित्र संकल्पनेचा उदय :-

शिक्षक मित्र ही अतिशय छान संकल्पना covid-१९ च्या काळात शिक्षण क्षेत्रात आली. शिक्षक मित्र म्हणजे विद्यार्थ्यांना मदत करणारा शिक्षकांचा मित्र. हा शिक्षक मित्र शिक्षकांना ऑनलाईन आणि ऑफलाईन या दोन्ही प्लॅटफॉर्मवर मदत करीत होता. शिक्षक मित्र म्हणजे त्या गावातील शिकलेला विद्यार्थी, विद्यार्थ्यांचे पालक किंवा विद्यार्थ्यांचा मोठा मित्र यापैकी कोणीही असू शकत होता. शिक्षक मित्रांमुळे विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकून राहिला. ज्या ठिकाणी संकल्पना चांगल्या रीतीने राबविण्यात आली त्या ठिकाणी विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यात सातत्य दिसून आले.

समावेशीत शिक्षण :-

Covid-१९ च्या काळात सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांची शिकणे कठीण झाले होते अशा परिस्थितीत समावेशित शिक्षणा विषयी, दिव्यांगांच्या शिक्षणाविषयी तर काहीच उपयोजना नव्हत्या, परंतु ZOOM APP, google meet, web ex, you tube या ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म मुळे दिव्यांगांचे शिकणे सुद्धा सोपे झाले. अनेक शैक्षणिक संस्थांनी दिव्यांग बालकांना ऑनलाईन शिक्षण देणे सुरू केले यांच्या काळात ऑनलाइन शिक्षणामुळे दिव्यांगांना सुद्धा या प्रवाहात टिकून ठेवता येईल हा विचार मजबूत झाला.

निष्कर्ष :-

ग्रामीण भागांमध्ये आणि रिमोट एरिया मध्ये कनेक्टिविटी ही मोठी समस्या आहे. काही ठिकाणी अजूनही इलेक्ट्रिसिटी पोहोचली नाही, त्या ठिकाणी मोबाईलला रेंज मिळत नाही अशा ठिकाणी मुलांचे ऑनलाईन शिकणे फार दुरापास्त होते. त्यामुळे तेथील विद्यार्थी ऑनलाइन शिक्षण घेऊ शकले नाहीत ही दुर्दैवाची बाब आहे. त्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण सर्वसमावेशक होऊ शकत नाही, ज्यांच्याकडे सुविधा उपलब्ध अशाच विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण घेता आले. ग्रामीण भागातील लोकांच्या कोरोना महामारी मुळे रोजगार हिरावून घेतला गेल्यामुळे त्यांच्याकडे मोबाईल रिचार्ज करण्याकरिता सुद्धा त्यांच्याकडे पैसे उपलब्ध नसल्यामुळे मुलांचे ऑनलाईन शिक्षण घेऊ शकले नाहीत.

वर्गात घडणारी अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया ही नियंत्रणात असू शकते, वर्गात विद्यार्थी काय करीत आहे याकडे शिक्षकाचे लक्ष असते. वर्गातील मुलांचे चेहरे बघून शिक्षकाला, नेमका कुठला भाग त्यांना समजला किंवा कुठला भाग समजला नाही हे ओळखता येते. शिक्षकाच्या सुद्धा चेहऱ्यावरील हावभाव, करपल्लवी नेत्रपल्लवी याद्वारे विद्यार्थी शिकत असतात. ऑनलाइन शिक्षणामध्ये मात्र विद्यार्थी video ऑफिकरीत असतील तर आपला विद्यार्थी खरोखर आपलं लक्षपूर्वक ऐकत आहे की तिकडे तो झोपला आहे हेसुद्धा शिक्षकांना माहिती नसतं. व्हिडिओ बंद करून अनेक विद्यार्थी दुसरे काम करत असतात याला कुठल्याही प्रकारचा अटकाव शिक्षकांना करता येत नाही हा फार मोठा दोष ऑनलाईन शिक्षणाचा आहे.

ऑनलाइन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याचा सुद्धा प्रश्न अतिशय गंभीर झालेला आहे. मुलांचा eye span अतिशय कमी असतो किंवा त्यांची एका ठिकाणी बसण्याची वृत्ती सुद्धा कमी असते. त्यामुळे जास्त वेळ ते स्क्रीनकडे एकसारखे बघू शकत नाही किंवा एका ठिकाणी बसून राहू शकत नाही. एकसारखे स्क्रीन बघितल्यामुळे त्यांच्या डोळ्यांवर घातक परिणाम होतात. तसेच मानसिक आरोग्य सुद्धा बिघडते, त्यांच्यामध्ये चिडचिडेपणा निर्माण होतो. अध्यापन पद्धती समूहात घडणारी प्रक्रिया आहे, ऑनलाइन प्रक्रियेमुळे मुलं एकलकोंडी बनलीत त्यामुळे समूहासोबत कसे राहायचे यासंबंधीचा अनुभव त्यांना मिळत नसल्यामुळे त्याची सामाजिक आरोग्यही धोक्यात आले.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) World Health Organization (2020), Reports and Occasional Publication Geneva.
- 2) CMIE (2020), Report on Employment and Unemployment, Mumbai.
- 3) Ghosh Sangita (2020), Examination the Covid-19 Relief Package for MSME,s Economics Political Weekly, May 30, 2020.
- 4) Government of India (2020), Ministry of Health and Family Welfare Reports, New Delhi.